

Nederlanders in Brazilië (1624-1654)

José Antonio Gonsalves de Mello

Nederlanders in Brazilië (1624-1654)

DE INVLOED VAN DE HOLLANDSE BEZETTING
OP HET LEVEN EN DE CULTUUR
IN NOORD-BRAZILIË

Universiteitsbibliotheek Leiden

Ms. LTK 2234

Uit het portugees vertaald
door drs. G. N. Visser †

Opnieuw bewerkt
door dr. B.N. Teensma &
Prof. dr. H.J. den Heijer

WalburgPers

Afbeelding frontispice: De kust van Brazilië en het stroomgebied van de Amazone. Detail uit een Nederlandse portulaan van de Atlantische Oceaan, getekend door Cornelis Doedsz van Edam (1600). Foto UBL.

Oorspronkelijke uitgave: *Tempo dos Flamengos: Influência da ocupação holandesa na vida e na cultura do norte do Brasil*, Rio de Janeiro 1947

Alle in dit boek opgenomen illustraties met vermelding 'Foto UBL' zijn afkomstig uit de Collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

3e druk 2015

2e druk: 2001

1e druk: 1947

© 1947 Dr. J.A. Gonsalves de Mello

© 2001 Licentie Nederlandse uitgave M. Galindo, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Omslagontwerp: Rob Buschman, BNO
Vormgeving binnenwerk: Walburg Pers, Zutphen

ISBN 9789462490451

NUR 680/691

Woord vooraf

Het is opmerkelijk dat in Nederland aan een zo belangrijke episode uit de zeventiende-eeuwse Europese expansiegeschiedenis als de Nederlandse overheersing van het rijke gewest Pernambuco in het kustgebied van noord-oost Brazilië in Zuid-Amerika, vrijwel geen aandacht wordt geschonken. In die tijd ontwikkelde de Pernambucaanse havenstad Recife zich van simpel logistiek steunpunt voor de Nederlandse schepen op het zuidelijk deel van de Atlantische Oceaan tot een belangrijk politiek en economisch centrum, dat de regio bovendien in cultureel opzicht duurzaam zou beïnvloeden.

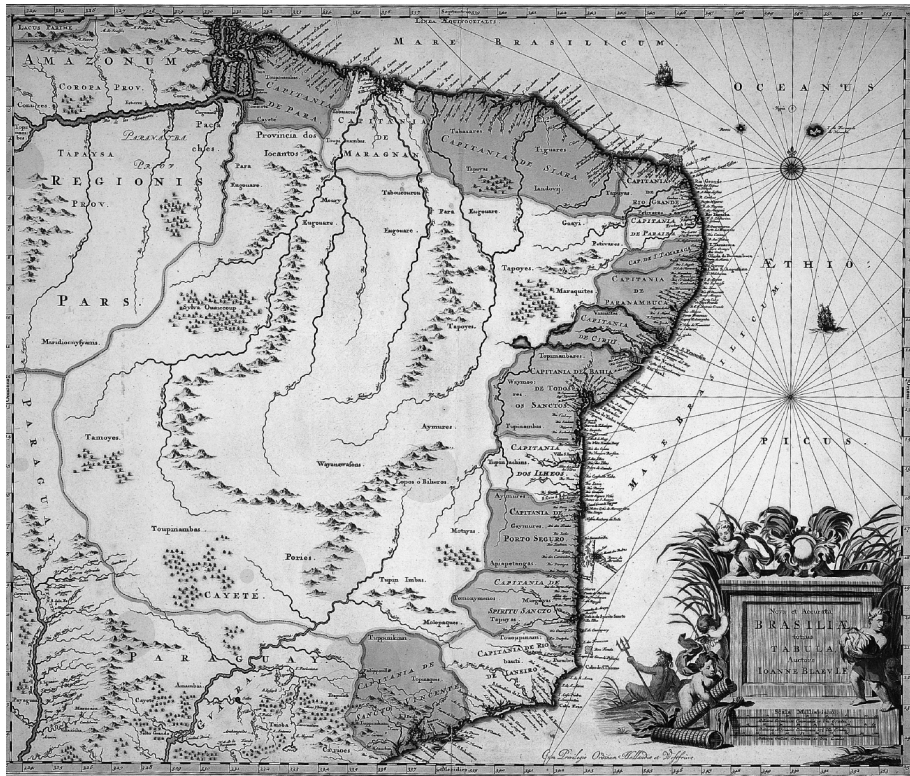
Sinds 1947 raadpleegt het Braziliaanse publiek de uitmuntende studie *Tempo dos Flamengos – Nederlanders in Brazilië* – over die belangrijke periode uit onze nationale geschiedenis van de Pernambucaanse historicus dr. José Antônio Gonsalves de Mello. En dankzij de vertaling van dr. B.N. Teensma kan nu ook het Nederlandse publiek van dat bij uitstek sociologisch georiënteerde standaardwerk kennis nemen.

De zwijgende taferelen van die uitzonderlijke zeventiende-eeuwse Braziliaanse samenleving die de bekoorlijke schilderijen van Frans Post ons voortoveren als scènes door geopende vensters, beginnen nu door het werk van dr. Gonsalves de Mello als het ware ineens te sprankelen en te spreken.

Daarom geef ik hierbij uitdrukking aan de grote voldoening van de Regering en in het bijzonder ook van de Ambassade van Brazilië over de verschijning van de vertaling van dit boek, in de hoop dat zij zal bijdragen tot een verdiepte kennis van onze gezamenlijke geschiedenis, en in de overtuiging dat zij een verdere toenadering tussen Nederland en Brazilië zal bevorderen.

Den Haag, september 2001

Affonso de Alencastro Massot
Ambassadeur van Brazilië in het Koninkrijk der Nederlanden

Portugees Brazilië van de Amazone-monding tot São Paulo met zijn bestuurlijke indeling. Uitgegeven door Joan Blaeu Junior (ca. 1680). Foto UBL.

Inhoud

Woord vooraf	5
<i>door Affonso de Alencastro Massot</i> <i>ambassadeur van Brazilië in het Koninkrijk der Nederlanden</i>	
Voorwoord van de schrijver bij de oorspronkelijke uitgave	9
Noot bij de tweede uitgave	23
Voorwoord bij de Nederlandse vertaling	
<i>door Geert A. Banck</i> 25	
De geschiedenis van manuscript LTK 2234 der Universiteitsbibliotheek te Leiden	
<i>door B.N. Teensma</i> 31	
1 De Hollanders en het leven in de stad	35
2 De Hollanders en het leven op het platteland	137
3 De verhouding der Hollanders tot de negers en de slavernij	183
4 Hollanders, indianen en catechese	205
5 De Hollanders in hun omgang met katholieke Portugezen en mozaïsche joden	238
Appendix	276
Bronnen en bibliografie	278
Personenregister	280

IOAN MAURITS,
PRINS *van* NASSOUW.

Voorwoord van de schrijver bij de oorspronkelijke uitgave

Sedert 1934 ben ik doende de uitgebreide bibliografie over de periode der Hollandse heerschappij in Pernambuco te bestuderen. Mijn navorsingen hadden aanvankelijk voornamelijk plaats in de Nationale Bibliotheek te Rio de Janeiro, en in de boekerij van het Braziliaans Historisch en Geografisch Instituut. Ik was in de gelegenheid de waardevolle Hollandse pamfletten te lezen die in genoemde Bibliotheek worden bewaard, en de copieën door te nemen die op initiatief van Joaquim Caetano da Silva in Holland werden vervaardigd.

Hoewel deze manuscripten een waardevolle documentatie bevatten, be- greep ik spoedig dat het werk dat ik tot stand zou kunnen brengen, zonder het aanboren van rijker bronnen, niet meer zou zijn dan een studie waarin ik overbekende en veelvuldig herhaalde gegevens zou hanteren.¹ Er was evenwel nog onbenut materiaal aanwezig.

In 1942 in Pernambuco teruggekeerd kon ik rustig de grote verzameling documenten doorlezen, die door José Hygino Duarte Pereira (1847-1901) uit Holland waren meegebracht. Het is bekend dat deze hoogleraar aan de Juri- dische Faculteit van Recife zich, voornamelijk in Den Haag, gedurende een periode van nog geen jaar bezig hield met de vervaardiging van copieën van de meest waardevolle der documenten die kortelings ter beschikking van de beoefenaren der wetenschap waren gesteld. Het uitstekende rapport dat hij, van zijn studie-opdracht teruggekeerd, heeft uitgebracht, is ruimschoots be- kend. Daarin deelt hij mede dat de manuscripten die hij in handen had gehad, onze diplomatieke vertegenwoordiger Joaquim Caetano da Silva on- bekend waren, en dat van degene waarvan hij afschriften had meegebracht, verreweg de meeste geen deel uitmaakten van de verzameling die aan het Braziliaans Historisch en Geografisch Instituut toebehoort.

Op 9 Mei 1886 droeg José Hygino de in Holland afgeschreven documen- tenbundels aan het Archeologisch, Historisch en Geografisch Instituut van Pernambuco over, en sindsdien kan dit er zich op beroemen beschouwd te moeten worden als bezitter van de belangrijkste collectie documenten over

Afbeelding links: Johan Maurits van Nassau. Portret uit Arnoldus Montanus, *De Nieuwe en Onbekende Weereld* (Amsterdam, 1671). Verzameling Marcos Galindo.

de periode van de Nederlandse overheersing in noordoost Brazilië die buiten Nederland aanwezig is. Het – uit een bepaald gezichtspunt althans – beste werk over dit onderwerp, ‘Das Holländische Kolonialreich in Brasilien’ van Dr. Hermann Wätjen, professor aan de Universiteit van Münster, was op hetzelfde documentatiemateriaal gebaseerd. José Hygino nam zelf de taak op zich de grote rijkdom van het bijeengebrachte materiaal aan te tonen, dit doende in zijn interessant rapport, heden ten dage een bibliografische zeldzaamheid en slechts in het bezit van weinigen; en door vertalingen in dagbladen en historische tijdschriften. Hij ondernam echter geen omvattende studie over ons onderwerp, hetgeen evenmin het geval was met zijn naaste opvolger, een andere bekende Pernambucaan, dr. Alfredo Ferreira de Carvalho (1870-1916). Deze verrijkte verschillende nummers van het tijdschrift van het Archeologisch Instituut van Pernambuco met vertalingen en detailstudies, waarin hij bepaalde onderwerpen aansneed, zoals de goud- en zilvermijnen, de wapenschilden, de belegeringsmunten uit de Hollandse tijd, en ook een figuur als Jacob Rabe behandelde.²

Sinds Alfredo de Carvalho in 1916 overleed – of liever sinds 1910, toen hij zijn medewerking aan couranten en tijdschriften nagenoeg staakte – sluimerden de uit Holland meegebrachte documenten in de boekenkasten van het Archeologisch Instituut van Pernambuco. Daar trof ik ze aan: onder het stof, door ongedierte aangevreten, uit de band hangende, terwijl aan sommige delen enkele bladzijden ontbraken. En, wat erger was: er miste een deel. Het betreft hier bundels documenten waarvan wij niet weten of ze nog in Holland kunnen worden aangetroffen, daar ze gedurende de Tweede Wereldoorlog wellicht hetzelfde einde hebben gehad als zoveel andere kostbare zaken. De collectie omvat in hoofdzaak twee verzamelingen; de eerste getiteld: ‘Dagelijksche Notulen der Hooge Raden uit Brazilië’ (in 12 delen), de andere: ‘Brieven en Papieren uit Brazilië’ (in 15 delen). Ieder deel telt ongeveer 400 geschreven pagina’s. De eerste verzameling omspannt de jaren 1635-1654; de tweede begint in 1630 en loopt tot en met het jaar 1653.

Behalve deze beide verzamelingen zijn er kleinere, zoals het ‘Register van Uitgaande Brieven’ in twee delen, dat de door de Heren XIX naar Brazilië gezonden brieven vermeldt; een collectie documenten over de capitulatie van 1654, en tot besluit verschillende niet ingebonden brieven en papieren.³

De verzameling ‘Brieven en Papieren uit Brazilië’ werd door José Hygino en Alfredo de Carvalho doorgewerkt; in alle delen vond in daar de sporen van. Dit was evenwel niet het geval met de ‘Dagelijksche Notulen’, welker delen zonder enige twijfel eerst nu bladzijde na bladzijde werden nagegaan.

De ene zowel als de andere verzameling bevat documenten en informatie van de grootste betekenis. Voor vele daarvan vraag ik voor de eerste keer de

aandacht der belangstellenden. Onbetwistbaar echter vormt de verzameling der 'Dagelijksche Notulen' zulk een rijke bron van gegevens, dat slechts weinige perioden van het koloniale tijdperk van Brazilië daar een even rijke documentatie tegenover kunnen stellen.⁴ Indien vermeld wordt dat daar, dag voor dag, alle vragen behandeld worden die eerst, van 1630 tot 1636, de Politieke Raad;⁵ van 1637 tot 1646 de Hoge en Secrete Raad; en van 1647 tot 1654 de Hoge Regering ter behandeling werden voorgelegd, zal men het belang van deze collectie handschriften inzien. Alle administratieve, politieke, sociale, economische en urbane problemen die de Raad – welke geheel Hollands Brazilië bestuurde – werden voorgelegd, zijn daarin besproken, terwijl men er eveneens de omtrent elk dezer problemen genomen beslissing kan lezen. In de 'Dagelijksche Notulen' ziet men alle grote momenten van deze 24-jarige onafgebroken strijd om de bevrijding de revue passeren. Alle momenten van vreugde voor Nederlands Brazilië, maar ook die van rouw en neerslachtigheid: het succes van Artichewsky tegen het Arraial Velho, de aankomst van Johan Maurits, de bouw der bruggen, de huizenbouw in Mauritsstad, de heldendaden der guerrilla-strijders en 'campanhistas' uit Pernambuco, de terugtocht van Luis Barbalho Bezerra, de opstand van 1645, de overgave van het Pontal, de omsingeling van het Casa Forte – de suikermolen van de Heer de With – met interessante verwijzingen naar Dona Ana Paes, de grote hongersnood van 1646, de twee slagen bij de Guararapes, de intocht van Barreto de Menezes in Recife, en de relaties van laatstgenoemde met het Nederlandse bestuur gedurende de drie maanden die de Hollanders voor hun aftocht waren toegestaan: dat alles vindt men in de 'Dagelijksche Notulen' beschreven.

Naast deze feiten, die mijlpalen zijn in het tijdperk dat hier bestudeerd wordt, zijn er andere, die historisch minder weerklank hebben gevonden, maar van niet minder belang zijn. Daaraan zal ik de meeste aandacht wijden.

De Nederlandse documenten verschaffen echter niet slechts gegevens over de periode van 1630 tot 1654; zij werpen ook licht op de daaraan voorafgaande periode, waaromtrent niet zoveel documenten voorhanden zijn. Zo leert men bijvoorbeeld in bijzonderheden de organisatie van dat typisch Portugees instituut 'Santa Casa de Misericórdia' kennen. Over dat van Olinda komen waardevolle inlichtingen in de Notulen naar voren.

Omtrent de economie van Maranhão verschaffen de Brieven curieuze gegevens; in een daarvan wordt bijvoorbeeld vermeld dat katoenen lijnwaad als geld fungeerde; benevens de waarde, uitgedrukt in ellen katoen, van gebruiksvoorwerpen, voedingsmiddelen, huisdieren, etc. Dit werd het lid van de Politieke Raad, P.J. Bas, door drie der voornaamste inwoners van Maranhão medegedeeld.

In de Notulen van de Raad van Brazilië bevinden zich afschriften van de plakkaatn betreffende de interne organisatie van ‘Nieuw Holland’, zoals de door de Nederlanders bezette kuststrook van noordoost Brazilië door de kroniekschrijvers uit die periode ook vaak werd genoemd. Belangrijke personen komen daar naar voren, waarop nog niet in voldoende mate de aandacht is gevestigd, zoals Gaspar Dias Ferreira; Frei Manuel do Salvador of kortweg Frei Manuel; Dominee Vincent Joachim Soler, een calvinistisch predikant; Dr. Johan Bodecheer Benningh, dichter en rechtsgeleerde; en Casper van der Ley.

De Brieven zijn echter belangwekkender voor de kennis der menselijke verhoudingen, en belichten interessante personages zoals Jodocus à Stetten, Johan Gijseling, D. van Waardenburch, Artichewsky, en de reeds genoemde predikant Soler.

In de verzameling ‘Brieven en Papieren uit Brazilië’ zijn de zogenaamde ‘Generale Missiven’ verenigd, die het Nederlandse bestuur in Pernambuco regelmatig aan de Vergadering der Negentien zond, en die formele verslagen zijn omtrent de kolonie en haar behoeften.⁶ En er is meer: er zijn brieven van zowel zee- als landmacht-officieren, van predikanten, explorateurs, commissarissen en vrije burgers; er zijn enkele brieven van de graaf van Bagnoli aan Waardenburch, waarin de Italiaan zich jegens de Hollander uitput in plichtplegingen.⁷ Zij behoren tot de zeer weinige waarin het Nederlands niet als schrijftaal is gebezigd, daar ze in het Frans en het Italiaans zijn geschreven. Eveneens in het Frans zijn vijf brieven gesteld die de predikant Soler aan de Kamer van Zeeland zond, en waarin hij kritiek oefende op het Nederlandse bestuur der kolonie.⁸

Naast de naar Holland gezonden brieven zijn er nog losse bescheiden, acta van kerkeradsvergaderingen, reisjournalen, onderschepte Portugese brieven, verklaringen van gevangenen, verzoekschriften, toelichtingen, die in de regel als bijlage aan de Generale Missiven waren toegevoegd. Geheel deze enorme verzameling documenten – het Nederlandse bestuur werd niet moe in Holland briefpapier, inkt en pennen te bestellen – geheel deze enorme verzameling maakte het mogelijk verschillende twijfelachtige punten omtrent de geschiedenis van Nederlands Brazilië in het algemeen, en die van Pernambuco in het bijzonder, op te helderen.⁹

Op deze schriftelijke documentatie nu is de onderhavige studie gebaseerd. Hij pretendeert in geen enkel opzicht een definitieve studie te zijn omtrent de sociale aspecten van de Nederlandse kolonie, daar de schrijver – overigens zonder valse bescheidenheid – er zich van bewust is slechts een simpel archief-onderzoeker te zijn, wiens belangstelling in de allereerste plaats uitgaat naar de sociale en menselijke verhoudingen, en die zich tot zuiver

politieke en administratieve vraagstukken en louter chronologische kwesties minder aangetrokken voelt.

Ik ben de eerste om het feit te betreuren dat gegevens uit joodse bronnen bijna volkomen in de navolgende studie ontbreken. Men is zich tegenwoordig van de enorme betekenis der joodse bevolking van Nederlands Recife bewust; men weet dat hier de sephardische cultuur in Amerika werd geboren. In Pernambuco waren figuren van de grootste betekenis in de wereld der Iberische joden verzameld, en op de eerste verdieping van een 'sobrado' in de Jodenstraat stichtten zij hun synagoge, waar zij niet slechts hun gebeden lieten verrichten, maar ook memoranda en consulten opstelden, en nauwe verbanden onderhielden met andere joodse centra als Constantinopel, Amsterdam en Saloniki.

Naar het schijnt waren zij merendeels adepten van Sabbathai Zevi. Zij bewaarden gedurende lange jaren Iberische tradities en reminiscenties, en het was onder hen dat Menéndez Pidal gehele fragmenten van de oud-Spaanse romances ontdekte. Aan een rabbijn die in zijn tijd een grote roep genoot, danken wij een gedicht over de opstand in Pernambuco, dat door M. Kayserling werd uitgegeven. Aan Jacob da Silva Rosa zijn wij waardevolle nasporingen over de Israëlieten van Pernambuco verschuldigd. Als bibliothecaris van het Portugees-Israëlietisch seminarium Ets Haim te Amsterdam kreeg hij belangrijke documenten in handen, en organiseerde een aantal jaren geleden een tentoonstelling van de werken van Aboab da Fonseca. Wellicht kunnen nadere onderzoekingen in dit en andere centra nieuw licht werpen op de joodse bevolking van Recife ten tijde van de Hollandse overheersing.

De bibliografie van de Hollandse heerschappij in noordoost Brazilië behoort tot de meest uitgebreide van de geschiedenis van Brazilië. Tiele, Knuttel, van der Wulp, Petit, Asher, J. C. Rodrigues, Alfredo de Carvalho en José Honório Rodrigues hebben haar slechts onvolledig samengesteld. Het gedeelte daarvan dat in Brazilië het moeilijkst kan worden geraadpleegd – niet om de taal, maar vanwege hun zeldzaamheid – wordt gevormd door de zogenaamde pamfletten: de in Nederland voor en gedurende de bezetting gedrukte brochures. Zij zijn grotendeels van ondergeschikt en slechts aanvullend belang, en handelen voornamelijk over aangelegenheden van mercantiel karakter. Andere, belangrijker, beschrijven het economische leven van de kolonie. In de eerste plaats geldt het hier de pamfletten 'De Brasilsche Breede-Bijl' en de 'Brasilsche Geltsack'. Een uit sociaal oogpunt zo belangrijk pamflet als het 'Cort ende sonderlingh verhael' van de hand van de Spaanse maar in Frankrijk opgeleide predikant Soler – waarop ik als een der eersten de aandacht vestigde¹⁰ – is uiterst zeldzaam en wellicht uniek.

Enkele pamfletten zijn, zoals Asher vermeldt, door een anti-Hollandse geest ingegeven, zoals degene die door de Portugese ambassade in Holland bekostigd werden.¹¹ Een ander bevat brieven van een Braziliaanse indiaan, Antonio Paraupaba, en een verslag van de kwellingen die de inwoners van Pernambuco van de Hollandse legeraanvoerders te verduren hadden. Weer een ander, van 1624, bevat een der oudste gravures van Olinda en Recife; een prent die kortgeleden in de Braziliaanse vertaling van Nieuhof's werk werd gereproduceerd.

Naast de op publicatie wachtende schriftelijke documentatie en de pamfletten heeft men de welhaast klassieke werken uit de onderhavige periode: de Laet, van Baerle, Nieuhof, Moreau, Duarte de Albuquerque Coelho, Calado, Raphael de Jesus, Brito Freyre. Naar enkele daarvan dient hier speciaal verwezen te worden, onder andere naar dat van de veel gelaakte Brito Freyre, die er door Varnhagen van beschuldigd werd gebruik te hebben gemaakt van het door de graaf van Basto verzamelde materiaal¹²; hetgeen mij overdreven voorkomt. Varnhagen beschuldigde hem er ook van een uiterst gekunstelde en te gepolijste stijl te schrijven, waarin eveneens overdrijving schuilt. Het is waar dat de auteur zich in bepaalde gedeelten door zijn neiging tot eloquentie laat meeslepen, en evenmin kan ontkend worden dat zijn boek veel uit de Dagelijksche Memoriën geput heeft, en gelijk deze de jaren 1630-1638 omvat. Het zou trouwens onaannemelijk geweest zijn dat generaal Brito Freyre zich daar niet van zou hebben bediend, daar deze Memoriën immers het beste chronologische verhaal vormen. Dat Brito Freyre veel andere bronnen gehanteerd heeft, kan men uit de tekst opmaken. Dat hij de betreffende plaatsen zeer goed kende, weet men eveneens. Dat hij persoonlijk veel berichten en inlichtingen verzamelde, is iets dat zich eveneens uit zijn boek laat afleiden. Daarbij komt dat hij de bron van enkele fraaie verhalen is, zoals dat van de heldendood van admiraal Pater.

Verschillende motieven bewogen Brito Freyre het in de Braziliaanse oorlog voorgevallene te beschrijven: zo de wens om het zijne tegenover de in Nederland gepubliceerde werken te stellen, en zijn trots over de Luso-Braziliaanse overwinning. 'Buitenlandse vernuften schreven over dit onderwerp dikke boeken, terwijl de Hollandse trots door de afloop der gebeurtenissen niet verstomde'.¹³ Hierbij komt het feit dat hij de laatste gebeurtenissen van de oorlog had meegemaakt en ooggetuige was geweest: 'Niet dit vertrouwen slechts gaf mij de moed tot deze onderneming, maar ook het feit dat beperkte talenten die zich aan enigerlei onderneming wijden, mij meer te loven schijnen dan lieden van betekenis die het leven in ledigheid doorbrengen, onder het mom van modeste ingetogenheid een indolente slapheid verbergend.' Door deze ferme woorden doet Brito Freyre zich kennen als een per-

soonlijkheid voor wie de gebeurtenissen en het eigen leven verplichtingen kweekten. Het feit dat hij de oorlog had meegemaakt, bracht hem er toe het succes van zijn landgenoten tegenover de indringers te beschrijven. Hij die altijd soldaat was geweest ‘scherpte de pen met het zwaard’ en wierp zich op zijn grote taak. Hij was er volkomen zeker van dat uit zijn ‘bezige rust’ – zoals hij zijn intellectuele arbeid noemde – groot nut voor het vaderland zou kunnen voortvloeien, ‘dat immers dikwijls meer profiteerde van de welbeste-de vrije tijd van sommigen, dan van het onnutte zweet van anderen’.

Omtrent de bronnen van zijn Geschiedenis zegt hij: ‘zeldzame gebeurtenissen te behandelen, die echter getrouwelijk zijn beschreven door degenen – hij bedoelt zichzelf – die, de hoogste posten bekleedend, bij elk treffen dat zich voordeed evenveel getuigen had als er personen tegenwoordig waren, zowel aan onze als aan de kant van de tegenstander. Want vroeger naar Brazilië gegaan en daarheen naderhand teruggekeerd; ter zee tweemaal kapitein-generaal der vloten, en te land driemaal gouverneur van deze provinciën geweest zijnde; verkeerde hij – anders dan een willekeurige persoon – in de bijzondere omstandigheden die het mogelijk maakten precies op de hoogte te geraken van hetgeen hij besluit te beschrijven. Hij kon de dagelijkse besprekingen en de rapporten nagaan en vergelijken, die de voornaamste commandanten de koning deden toekomen. Hij kon inlichtingen bij mensen die voorvallen hadden bijgewoond inwinnen, waarbij hij zelf niet aanwezig was geweest. Hij kon de plaatsen waar zich – tot ons geluk of ongeluk – de voorspoedige of nadelige gebeurtenissen der eerste en laatste oorlogen hadden afgespeeld, persoonlijk met aandacht bezoeken.’¹⁴

Een ander boek dat met geringschatting is bejegend, maar zeker gerehabiliteerd dient te worden, is dat van Duarte de Albuquerque Coelho, graaf van Basto, het *Dagverhaal van de Braziliaanse Oorlog*.¹⁵ Dit is een document van de grootste waarde voor de studie van het Pernambucaanse leger, een onderwerp dat nog beschreven moet worden en waarvoor zeer veel interessant materiaal aanwezig is. Het karakter van dit boek, dat van een Pernambucaanse kroniek van de oorlog, verleent het een unieke waarde. Het bevat fragmenten waaruit ons nog heden ten dage de emoties, de vermoeienis, de uitputting van zovele jaren strijd tegemoetkomen. Het ontleent zijn waarde echter vooral aan het feit dat het een regionale kroniek is, vol namen van personen, plaatsen en suikermolens uit Paraiba en Pernambuco. Het toont ons met hoeveel eensgezindheid de inwoners van Pernambuco samenstroonden om hun capitania, hun suikermolens, kapellen en opslagloodsen te verdedigen. Van vele families traden alle zonen als ‘campanhistas’ in diens, zoals de vijf jongens van een voorname weduwe, Dona Maria Barrosa, echtgenote van Francisco de Barros Rego. Kapitein Gregorio de Abreu trad met vier broers

in dienst, en kapitein João Amorim met evenzoveel. Ook van Dona Beatriz de Albuquerque, de weduwe van Paulo Gomes de Lemos, namen vijf zoons dienst. De vijf gebroeders Viana werden alle door de vijand gedood. Gonçalo Velho en Dona Maria de Souza hadden zes zoons en een schoonzoon: zij verloren drie zoons en hun schoonzoon in de strijd. Een overvalpatrouille was uit dertien broers samengesteld; het waren de gebroeders Baptista, die door de oudste – kapitein Manoel Baptista – werden aangevoerd.

Een der kostbaarste werken der Portugese bibliografie is het boek *De Dappere Lucideno of de Triomf der Vrijheid*, van de hand van Frei Manuel Calado, prediker van de Congregatie der Heremieten van de Serra de Ossa. Zoals men weet is de naam Calado het pseudoniem van Frei Manuel do Salvador, een figuur die zowel bij de Hollanders – in de Dagelijksche Notulen komt hij onder de naam Frei Manoel naar voren – als bij de Portugezen welbekend was. Door de laatsten werd deze in de streek Giquiá woonachtige broeder ‘Frei Manuel met de Bril’ genoemd.¹⁶ Nadat zijn boek gedurende twintig jaar door de kerkelijke censuur verboden was geweest – het stond op de *Index Librorum Prohibitorum* vermeld – verscheen het in 1668, en was sindsdien het voorwerp van krachtige aanvallen van Braziliaanse en buitenlandse geleerden. Maar de spontane toon waarin zijn boek geschreven is, deden mij vermoeden dat het relaas van de goede Frei Manuel in overeenstemming met de waarheid was. Naderhand kon ik vele zijner verhalen met Nederlandse documenten – voornamelijk met de Dagelijksche Notulen – vergelijken, zodat ik nu zonder aarzelen durf te verklaren dat wij in *De Dappere Lucideno* de belangrijkste bron over Pernambuco tijdens de Hollandse overheersing bezitten.¹⁷

De contemporaine bibliografie van in het Nederlands verschenen werken is zonder twijfel belangrijker dan de Portugese, en van groter documentaire waarde. Zij bestrijkt de gehele periode, te beginnen met het werk van de Antwerpenaar Johannes de Laet, die zeer veel belangstelling had voor de geschiedenis, de geografie en de natuurlijke historie van Amerika in het algemeen, en Brazilië in het bijzonder. Zijn werk, het *Jaerlijck Verhael*, omvat de eerste zes jaar van de onderhavige periode. Vervolgens zijn de belangrijkste bronnen de werken van Nieuhoff en Moreau, terwijl Hendrik Haecx de laatste gebeurtenissen beschrijft die in de Nederlandse kolonie in Brazilië voorvielen. Behalve de genoemde zijn er andere bronnen die kortere periodes bestrijken, en waaronder enkele van grote betekenis zijn. Voorts zijn er berichten voorhanden van scheepskapiteins en van reizigers die zich gedurende korte tijd hier bevonden, en die ons hun indrukken hebben nagelaten; mensen als Witte Cornelisz de With, Nicolaas de Graeff, Jacques Joosten, Michiel Hemmersam, Cuthbert Pudsey, Lorenz Simon en Zacharias Wagener.

Op deze plaats wil ik mijn dank uitspreken aan hen die mij bij het samen-

stellen van dit werk hebben bijgestaan. Professor Hermann Julius Eduard Wätjen dank ik voor de raad en de adviezen die hij mij tijdens een langdurige correspondentie vriendelijk verstrekke. Hij is een geleerde die een onverdeeld genoegen schept in het helpen van jonge onderzoekers. Mijn vriend José Honório Rodrigues ben ik erkentelijk voor zijn niet genoeg te waarderen hulp en medewerking bij mijn arbeid in de Nationale Bibliotheek te Rio de Janeiro, welker rijke schatten hij zo goed kent, en waar hij tot algemene verbazing een in Sint Petersburg gedrukt tweedelig boek opdolf over de Pool Artischewsky. Dr. Olympio Costa Junior, directeur van de Openbare Bibliotheek van Pernambuco, zeg ik dank voor zijn volijverige bijstand; een dergelijke hulp is de Braziliaanse onderzoeker niet gewend in onze bibliotheken te vinden, zelfs niet in de grootste. Hem ben ik verschuldigd dat mij toegang werd verschaft tot het meest waardevolle gedeelte van het materiaal waarop dit werk is gebaseerd, namelijk de handgeschreven documenten. Dr. Robert C. Smith, directeur van de Spaanse Fundatie van de Bibliotheek van het Congres der Verenigde Staten, heeft mij de verkrijging van microfilms van pamfletten en zeldzame artikelen op verschillende wijzen vergemakkelijkt. Prof. Dr. Engel Sluiter van de Historische Faculteit van de Universiteit van Californië te Berkeley – een gezaghebbend deskundige inzake de Nederlandse expansie in de zeventiende eeuw – ben ik dank schuldig voor de welwillendheid waarvan hij jegens mij blijk gaf. Door de suggesties die ik zowel gedurende de paar weken waarin ik persoonlijk met hem verkeerde, als in onze langdurige correspondentie van hem mocht ontvangen, werkte hij mede aan de totstandkoming van dit werk. Pater broeder Bonifacius Harinck van de Orde der karmelieten moet ik danken voor de mij bij de vertaling van talrijke twijfelachtige Hollandse fragmenten verstrekke inlichtingen. De middagen doorgebracht in cel n° 26 – protector St. Jozef, primaat van de Orde – van het oude karmelietenklooster te Recife, dat beschermend oprijst boven een plein dat tot de meest karakteristieke plekken van de stad behoort, waren mij een waar genoegen. Hem dank ik ook dat ik de bibliotheek en het archief van het klooster heb kunnen onderzoeken. In dat archief bevindt zich vrijwel geen materiaal over de periode die het onderhavige werk behandelt. De enorme documentatie die het klooster ooit moet hebben bezeten, werd grotendeels door insecten verslonden, omdat zij niet veilig was opgeborgen. Daarvan heeft de Orde zelf veel schade ondervonden, daar ze – als alle andere Braziliaanse orden – bezitster was van onroerende goederen, waarvan zij de eigendomsbrieven tegenwoordig niet meer kan overleggen.

Het karmelietenklooster te Recife bezit een toren die, naar wordt beweerd, de toren van het paleis Schoonzicht is geweest, hoewel geen enkel stuk dit bevestigt.¹⁸ Als illustratie van deze bladzijden is een nog nooit gepu-

bliceerde foto van deze historische toren opgenomen, die een onloochenbaar Portugees karakter vertoont. Horizontale lijnen overwegen hier boven de verticale, wat ook kenmerkend is voor het oude slot van Megaípe, dat uit de periode van de Hollandse overheersing dateert.

Rest mij tenslotte de leermeester te vermelden aan wie ik mijn inwijding in de geschiedvorsing te danken heb. Gilberto Freyre heeft op een gehele generatie Brazilianen een beslissende invloed gehad. In hen die tot mijn generatie behoren bracht hij de aanleg voor sociaal en historisch onderzoek aan het licht. Hij is een meester die ons behalve zijn boeken – volgens Mario Marroquim dient men van een Braziliaans geestesleven vóór en na Gilberto Freyre te spreken – tevens een voorbeeld schenkt: het voorbeeld van hoge burgerdeugden die, hoezeer ook beproefd, nimmer zijn bezwaken. Hij was ons een voorbeeld in zijn eerlijke, onbevooroordeelde wijze van werken; in zijn grote liefde voor Brazilië, die een critische geest niet uitsluit; in zijn onversaagdheid bij de bestrijding van doctrines en figuren die de Luso-Braziliaanse cultuur – voor hem geenszins een zaak van eng nationalisme – vijandig gezind waren. In de Meester van Apipucos herleeft de geest van de zeventiende eeuwse, eveneens in Apipucos woonachtige, suikerplanter Gaspar de Mendonça, die het waagde uit te roepen: ‘De rechtvaardigheid die in dit land gestorven is, moest men maar begraven, maar er is niemand die voor een eervolle begrafenis zorg kan dragen.’

Recife, mei 1944

NOTEN

1. Zowel Joaquim Caetano da Silva als Pieter-Marinus Netscher en Francisco Adolfo de Varnhagen hebben de documenten in het Archief van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën geraadpleegd; de eerste om er copieën voor het *Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro* te maken, en de anderen om gegevens voor hun boeken *Les Hollandais au Brésil* (Den Haag 1853) en *História das Lutas com os Holandeses no Brasil* (Wenen 1871) te verzamelen. Dat betrof de uit Brazilië naar de Staten-Generaal verzonden brieven uit de periode 1623-1655, die – gezien de aard van de geadresseerde – niet zo uitgebreid en gedetailleerd waren als de correspondentie met de Raad der Heren XIX van de Westindische Compagnie. De rijkste bestanddelen uit de archivalia – die de onderzoeksresultaten van José Hygino omvatten waarop dit boek is gebaseerd – werden pas in 1859 ter beschikking van de wetenschap gesteld, toen de documenten van de Zeeuwse Kamer der Westindische Compagnie in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag werden gedeponereerd. Men had gedacht dat die verspreid waren geraakt, terwijl ze bij het Nederlandse Ministerie van Koloniën lagen opgeslagen. Men zie het bericht van José Hygino van Den Haag, 26 mei 1885, aan raadshier Quintino José de Miranda, en verder diens ‘Verslag’ – *Relatório* – van 9 mei 1886, zoals gepubliceerd in RIAP 30, Recife 1886.
2. Ik heb steeds getracht de copieën der Nederlandse documenten met hun door José Hygino, Pedro Souto Maior, Alfredo de Carvalho en anderen gemaakte vertalingen te vergelijken. Aldus konden enkele fouten verbeterd en weglatingen aangevuld worden, zoals op de desbetreffende plaatsen zal worden vermeld.
3. Om de vergelijking der hier geciteerde documenten met de copieën uit het *Instituto Arqueológico Pernambucano* te vergemakkelijken, zal ik – met uitzondering van de ‘Dagelijkse Notulen’ en de ‘Uitgaande Brieven/Generale Missiven’ – de standplaatsen der diverse verzamelingen onder de volgende afkortingen vermelden:
 BPB voor de volumes die de ‘Brieven en Papieren uit Brazilië’ bevatten;
 VON voor de documenten over de ‘Overgave der Nederlanders’ uit 1654;
 RD voor de volumes die ‘Diverse Verslagen’ – *Relatórios Diversos* – bevatten;
 BSN voor de collectie ‘Brieven van de graaf van Nassau en Secrete Notulen’;
 DH voor de niet ingebonden documenten die zich in de archiefkast met de aanduiding ‘Hollandse Documenten’ – *Documentos Holandeses* – bevinden.
4. Het is interessant op te merken dat Wätjen van de Dagelijkse Notulen weinig gebruik heeft gemaakt – hoewel hij de collectie wel bij de door hem geraadpleegde documenten noemt – zodat hun waardevolle inhoud hem is ontgaan. Op die manier zijn hem veel belangrijke gegevens – die nu voor het eerst aan het licht treden – onbekend gebleven. Het is duidelijk dat ik geen enkele aanspraak wil maken op de verdienste als eerste de aandacht gevestigd te hebben op deze documenten met al hun voor de geschiedenis – van Brazilië in het algemeen en van Pernambuco in het bijzonder – zo belangrijke gegevens, omdat zij voor iedere onderzoeker toegankelijk zijn.
5. De Politieke Raad, het burgerlijk bestuur van de kolonie, bleef na 1637 zijn juridische status van aan de schepenbanken superieure instelling behouden. Na die datum bleef hij zijn notulen opstellen, maar die werden nooit in enig Nederlands archief of bibliotheek aangetroffen. Het zou hoogst belangrijk zijn als de notulen van de schepenbanken – die door de graaf van Nassau nog in het jaar van zijn komst in het leven werden geroepen – boven water kwamen. Er bestaan officiële gegevens dat zij gemaakt werden, en dat uittreksels uit hun inhoud om de drie maanden naar de Raad der Heren XIX gestuurd moes-

ten worden (DN van 19 november 1641, 14 augustus 1642, 18 december 1642, etc.). Noch José Hygino noch Wätjen zinspelen op hun bestaan.

6. De 'Generale Missiven' waren meestal lange brieven waaraan meerdere dagen gewerkt werd. Het komt voor dat in zo'n brief de ziekte van een lid van de regering wordt aangekondigd, en enkele bladzijden verder in datzelfde epistel zijn dood medegedeeld – zoals bij dr. Sebastiaan Hogeveen in de GM van 5 maart 1639 – of in de GM van 4 september 1645, waarin eerst de betrouwbaarheid van Caspar van der Ley wordt opgehemeld, en even later het bericht volgt dat hij naar de opstandelingen is overgelopen. Er werd een ingewikkeld protocol gehanteerd bij de aanspreekvormen der verschillende regeringsleden, officieren, etc. De Staten-Generaal werden aangesproken met 'Hoog Mogende Heeren'; de leden van de Raad der Heren XIX met 'Edele, Erentfeste, Achtbaere, Voorsienige, zeer discrete Heeren'. Die van de Hoge Raad van Recife moesten worden aangesproken als 'Edele, Erentfeste, Wijze, Voorsienige Heeren'. De klacht die laatstgenoemden tot de leiders van de opstand richtten, omdat André Vidal de Negreiros en João Fernandes Vieira hun een brief hadden doen toekomen met het opschrift 'Aan de Heren Hoofden die de troepen van Recife besturen' – DN van 26 juni 1648 – was dan ook terecht.
7. Een der brieven van Bagnuoli luidt: 'Monsieur: J'ay receu vostre lettre avec le petit enfant et aidant que Vous me avés fait faveur de me envoier, et je confaisse que tout cela viend de vostre generosité, et je Vous assure que je garderé tousiours memorie de cela, pour Vous servir en toute occasion. En quand al ajudant a fait for mall de se aprocher à vostre fortifications et merite d'estre for bien castigé, comme je procurerai, que le castige conforme est raison. Je vous envoie Pedro Álvares deseant que Vous partiés avec luy, avec la confiance que je espere, et je Vous assure que tout cela vient de la volonté que j'ay de Vous servir, et de la affection que j'ay a vostre nassion. Monsieur, Vostre plus affectionné y obligé serviteur. Du quartier, ce premier de novembre, 1632.' – De brief van Van Waerdenburch over de gevangen genomen adjudant luidt: 'Un de mes cornels qui avait le commande l'a arresté en mon absence, ce qu' ayant entendu a mon retour, et sachant fort bien que c'est contre l'ordre de la guerre que cela arrive, et que je pouvois avec toute raison retenir ycy, je l'ay toute fois à cause de la courtosye que je desiere tousiours d'observer en vostre endroict, a vous renvoyé franc et libre, tesmoignant qu'il m'est indifferent sy mes fortifications sont visitées ou non, sachant fort bien qu'elles sont en tel estat que les finesses des personnes suspectes ne me peuvent prejudicer. Encore que tous les abitans du Brésil en auroyent la cognossance.' Gedateerd op Antonio Vaz, 29 oktober 1632. – Een andere brief van Bagnuoli, van 25 juli 1632, luidt: 'Ho ricevuto una lettera de V.Sa. per il suo tamborro a la quale non respondo in Francese per che so che V.Sa. intende molto bene italiano.'
8. De officiële brieven van de regering of van haar verschillende departementen werden aan de zorgen van een 'schipper' of scheepskapitein toevertrouwd. Particuliere brieven waren aan censuur onderworpen; behalve in de tijd dat er vrijhandel heerste: *Artikelen en Ordonnantien van de Raad der Staten-Generaal*, Den Haag, 24 november 1647, art. 120. Ook reisden zij wel door bemiddeling van vrienden of kennissen, en op sommige staat de indicatie 'Per Vriendt' of 'Par amy que Dieu garde' – de brief van Joos Bouwensen aan de directeuren van de Compagnie, gedateerd aan boord van het schip *Domburch* op 26 mei 1636. Vele werden inderhaast geschreven, en om hun geïmproviseerde karakter te verontschuldigen zette de afzender eronder: 'met de haest gedaen', of eenvoudigweg 'met haest'. Op weer andere vindt men de leuzen *Laus Deo* of *Laus Deo Semper*. Als er gevaar van ontmoetingen met Duinkerker kapers bestond, of als het belangrijke brieven betrof die om hun inhoud

- niet in Het Kanaal onderschept mochten worden, overhandigden de schepen ze in de Franse haven La Rochelle aan zekere heer David de la Croix, ‘coopman tot Rochelle’, die ze vervolgens als doodgewone post via de landroute naar de heren Jacob Thiboul & Cie., ‘cooplyden tot Amsterdam’ doorstuurde. – Zie de brief van de Raad der Heren XIX aan de graaf van Nassau en de Hoge Raad van Brazilië, gedateerd te Amsterdam op 17 december 1639.
9. Dit boek, dat zich baseert op de omvangrijke handschriftencollectie van het Archeologisch Instituut van Pernambuco, maakt vrijwel geen gebruik van de historische werken van Netscher, Driesen, Varnhagen, Wätjen, etc., omdat ik de door hen gebruikte handgeschreven documentatie opnieuw heb bestudeerd. Zelfs Wätjen blijkt geen besef gehad te hebben van de rijkdom aan gegevens die de Dagelijkse Notulen bevatten, hoewel hij die collectie wel als bron van onderzoek heeft vermeld.
 10. ‘A situação do negro sob o dominio holandês’, in *Novos Estudos Afro-Brasileiros*, Rio de Janeiro 1937: 201/221.
 11. G. M. Asher. *A bibliographical and historical essay*, Amsterdam 1854/1867: 183/200.
 12. F. A. de Varnhagen. *História das lutas com os Holandeses no Brasil*, op. cit.: XII.
 13. Het doel Brito Freyre’s *História da guerra brasílica* (Lissabon 1675) als tegenwicht tegen de Latijnse editie van Barlaeus’ *Rerum per octennium* (Amsterdam 1647) te lanceren, blijkt uit alles. In de inleiding van de drukker aan zijn lezers – *O Impressor aos que lerem* – staat vermeld: ‘Zodra ik van Francisco de Brito Freyre toestemming had gekregen om zijn *História da Guerra Brasílica* te mogen uitgeven, verplaatste ik mijn nieuwe drukkerij opnieuw naar deze hoofdstad; en uit Amsterdam liet ik allerlei nieuwe lettertypes komen, met als enig doel dit door de hele belangstellende wereld zo lang verbeide boek zo sierlijk mogelijk uit te brengen.’ En inderdaad zijn de uit Amsterdam gekomen lettertypes bijzonder fraai zoals ook de druk en de kwaliteit van het papier: ‘papier van een voortreffelijk merk’, volgens drukker Galvão. Duidelijk bespeurt men Brito Freyre’s verlangen Portugal op zo voornaam mogelijke wijze te laten reageren op de Amsterdamse uitgave van Van Baerle’s gezaghebbende *Rerum per octennium*. Als oud-generaal brengt de Portugees zijn boek terecht in stelling tegen de door een Hollandse dichter in bevallig Latijn geredigeerde foliant, door op te merken: ‘En om het in onze titelprent gebruikte motto *Qua non patet orbis* – Zo wijd de wereld niet strekt – te verklaren, dient vermeld te worden dat graaf Johan Maurits van Nassau als generaal der Nederlandse troepen in Brazilië *Qua patet orbis* – Zo wijd de wereld strekt – als devies voerde. Een spreuk die daar nog altijd op alle openbare gebouwen uit de tijd dat hij die noordelijke kapiteinschappen bestuurde, prijkt, en ook pralend in Barlaeus’ lijvige geschiedwerk staat gedrukt. Zodat wij – ongeacht de omstandigheden die de lezer ook zelf gemakkelijk kan begrijpen – aan dat motto van de graaf het woordje *NON* hebben toegevoegd; datzelfde woordje dat keizer Karel V uit het devies *Non Plus Ultra* op de Zuilen van Hercules liet schrappen.’ Uiteraard hebben noch de auteur noch zijn uitgever Galvão hun doel bereikt, maar dat neemt niet weg dat de *História da guerra brasílica* en de *Viagem da armada* – De Reis van de Vloot – tot de mooiste uitgegeven Portugese boeken horen.
 14. Hieruit blijkt dat Brito Freyre verslagen, brieven, getuigenissen, etc. in handen heeft gehad. En niet alleen van Portugese zijde; hij spreekt ook over de grote en zeldzaam elegant in Nederland uitgegeven folianten, en citeert met name Barlaeus’ *Rerum per octennium* en De Laet’s *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghe van West-Indiën*.
 15. Er bestaat een vertaling in het Portugees van Alexandre José de Mello Moraes en Ignacio Accioly de Cerqueira e Silva onder de titel *Memórias diárias da guerra do Brasil*, Rio de Janeiro

- ro 1855. Een nauwkeurige bestudering daarvan bracht veel begrips- en taalfouten aan het licht, alsmede een reeks ontoelaatbare hispanismen. Over het algemeen moet die vertaling ontraden worden.
16. Toen frater – frei – Manuel do Salvador in 1646 in het door de Inquisitie tegen pater Manuel de Moraes S.J. aangespannen proces moest getuigen, verklaarde hij op dat moment 46 jaar oud te zijn. Aan het begin van zijn getuigenverklaring werd hij met ‘frei Manoel Callado do Salvador’ aangeduid, en hij ondertekende het document met ‘mestre frei José Manoel Callado do Salvador’. – ‘Processo de Manoel de Moraes’, RIHB 70.I, Rio de Janeiro 1908.
 17. Ondanks zijn pathetisch karakter – of misschien wel juist daarom – is zijn boek een der belangrijkste getuigenissen over de aan de opstand voorafgaande periodes. Arciszewsky noemde hem ‘een intelligente man’. Verschillende historici hebben kritiek op hem geleverd: de zwaarlijvige frater Raphael de Jesus was een der eersten, en daarop volgden Varnhagen, Souto Maior en Wätjen. Ook Capistrano de Abreu – ‘Memórias de um frade’, RIAP 65, Recife 1907: 47-83 – toonde belangstelling voor diens *Valeroso Lucideno*, zonder evenwel – dit zij terloops gezegd – het uitzonderlijke belang van het getuigenis van deze Portugese monnik bespeurd te hebben.
 18. In de kerk van het karmelietenklooster wordt het beeld van de Beschermvrouwe van de stad Recife vereerd. Dit klooster is meer dan enig ander godshuis met het leven en de geschiedenis van Pernambuco verbonden. De brede planken van zijn gangen en de stenen van zijn trappen werden door de zolen van vele generaties Pernambucanen gepolijst: bezoekers van het Provinciaal Lyceum, het Militair Hospitaal, het Medisch Genootschap, de Medische Faculteit, de School voor Onderling Onderricht, de Openbare Bibliotheek, het Archeologisch Instituut; allemaal instellingen die hier werden opgericht en gedurende enige tijd in zijn zalen en cellen waren gehuisvest. Vanwege zijn innige verstrengeling met het openbare Pernambucaanse leven zou dit klooster een behandeling van dienovereenkomstige waardering van de autoriteiten mogen verwachten. De meer dan gastvrije karmeliet monniken staan altijd klaar de onderzoekers de helaas schaarse documenten uit hun archief ter inzage te geven.

Noot bij de tweede uitgave

Deze uitgave werd in haar tekst en in een paar noten herzien, maar er werd geen poging gedaan haar in de documentatie en bibliografie te actualiseren: het boek blijft in wezen net zoals het in 1947 werd uitgegeven. De auteur erkent dat het verouderd is, maar de aandrang van zijn leerlingen, vrienden en zelfs onbekenden was zo groot, dat hij tenslotte ermee accoord ging een nieuwe druk te verzorgen: 31 jaar na de eerste uitgave en 34 jaar na het voltooiën van de tekst. Dit boek heeft daarom het jaar 1944 als informatiegrens.

Het baseert zich op de documentatie in de collectie José Hygino van het Archeologisch, Historisch en Geografisch Instituut van Pernambuco, die in de jaren 1885-1886 in Holland bijeengebracht werd. Voor hen die in Holland de hier gebruikte bronnen willen controleren, worden de desbetreffende signaturen van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag vermeld. De auteur heeft ze na de verschijning van de eerste druk van dit boek allemaal geraadpleegd. Aanwinsten van bovengenoemd Pernambucaans instituut die na het onderzoek van José Hygino zijn verworven, werden niet gebruikt.

Over de titel van dit boek heeft een journalist opgemerkt dat 'Vlaming' geen goede benaming is voor de inwoners der Verenigde Provinciën. De journalist had daarin geografisch gelijk, en historisch ongelijk. De titel baseert zich op een populaire Pernambucaanse zegswijze. Een belangrijk Nederlands historicus, Robert Fruin, ergert zich er niet aan, en geeft de volgende verklaring: 'Omdat Holland op economisch terrein de opvolger van Brabant en van Vlaanderen was, en de erfgenaam van de roem die zij hadden geoogst, werden de eerste Hollandse schepen die op de Noordelijke IJszee verschenen door de Russen voor Brabanders gehouden, en de eerste Nederlanders die op Java aan wal gingen werden door de Portugezen als Vlamingen beschouwd. [*Tien Jaren uit de Tachtigjarige Oorlog*, 1588-98, 's-Gravenhage 1904, blz. 172.] En niet alleen op Java; de 16e en 17e eeuwse Portugese documenten over Brazilië noemen de inwoners van de Verenigde Provinciën eveneens geregeld 'Vlamingen'. Hollandse auteurs die aan de Braziliaanse oorlogen deelnamen citeren soms verbasterde

Portugese zinnnetjes die door de Luso-Brazilianen uitgeroepen werden om de tegenstanders te beledigen. Eén daarvan luidt ‘caciores de flamengos’ [= cachorros de flamengos = ‘Vlaamse honden’]. In zeker document (Doc. Hist. XIV, p. 40) wordt merkwaardigerwijze een ‘João Flamengo de Olanda’ genoemd.

De Hollandse spelling werd vereenvoudigd, hoewel niet zo vaak als de onze. In dit boek herhaaldelijk gebruikte woorden als ‘dagelijksche’, ‘boschlooper’, ‘boschneger’ en nog een paar andere – die tegenwoordig als ‘dagelijkse’, ‘bosloper’, ‘bosneger’ etc. gespeld worden – staan geciteerd in de schrijfwijze der geraadpleegde documenten.

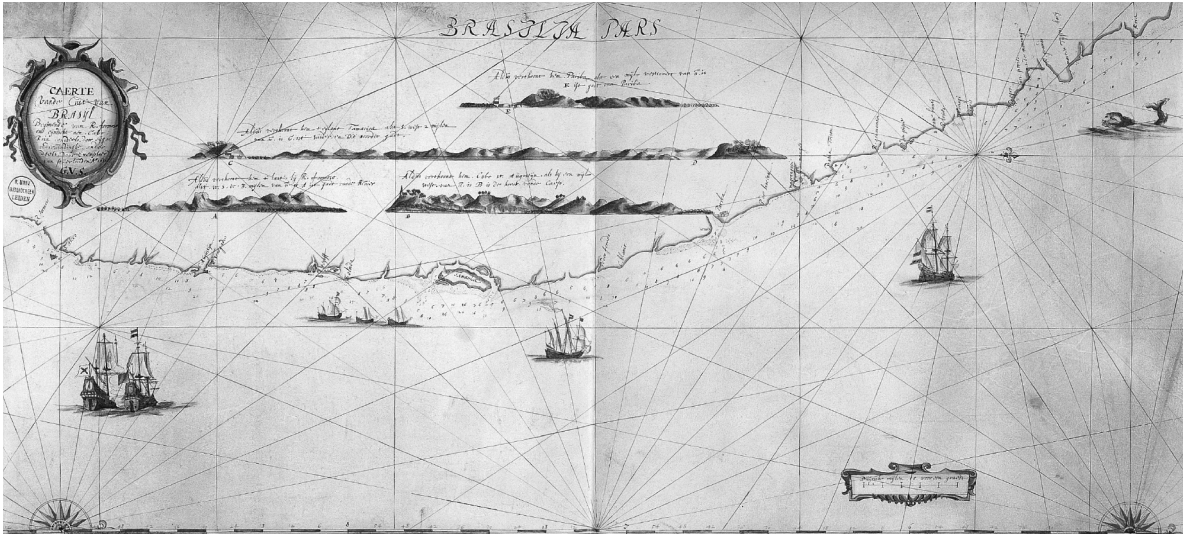
Recife, februari 1978.

Voorwoord bij de Nederlandse vertaling

‘Oh, hebben we ooit een deel van Brazilië als kolonie gehad? Dat wist ik echt niet! En ene Johan Maurits van Nassau was er gouverneur en het Mauritshuis in Den Haag was van hem? Nooit geweten... Ik heb altijd gedacht dat het van stadhouder Prins Maurits was’. Dit is de standaardreactie van de meeste Nederlanders als je hun vertelt over Nieuw Holland (1630-1654) met als hoofdstad Recife, die vandaag de dag die functie vervult voor de noordoostelijke Braziliaanse deelstaat Pernambuco. Dit is, geloof ik, niet zozeer omdat wij zo slecht onze geschiedenis kennen. Het is een bijna onuitroeibare blinde vlek in ons collectieve geheugen. Het koloniale experiment of avontuur Nieuw Holland was natuurlijk één van de vele uit ons rijke koloniale verleden. Ook was onze aanwezigheid van korte duur. Dat gold echter ook voor Nieuw Nederland met zijn hoofdstad Nieuw Amsterdam in Noord Amerika. Maar de voorzaten te zijn geweest van New York is natuurlijk een aantrekkelijker en glorieuzer beeld dan dat van een verloren oorlog tegen de Portugezen in een nu achtergebleven gebied. Toch is de vertaling van Boxer’s boeiende standaardwerk *The Dutch in Brazil, 1624 – 1654*, beschikbaar, en ontbreekt het ook niet aan andere Engelstalige publicaties over dat onderwerp. Maar een moderne Nederlandse wetenschappelijke studie bestaat niet, terwijl de archieven ‘als het ware om de hoek’ aanwezig zijn. Nee, dit stukje van ons rijke verleden leeft niet. Hoogstens wordt af en toe de nieuwsgierigheid gewekt door een Braziliaans schilderij van Frans Post in het Mauritshuis of het Rijksmuseum, of door een programma van Boudewijn Büch, waarin Nederlandse forten getoond worden. Maar het blijft tot nu toe in feite minder dan een voetnoot in ons historisch besef, op zijn best is het een kleine kanttekening in de marge.

Hoe anders is dat in Brazilië. Daar maakt de Nederlandse aanwezigheid zelfs deel uit van wat de grote Braziliaanse historicus Evaldo Cabral de Mello zo treffend ‘het magma van de oraliteit’ noemt. Toen ik in het begin van de jaren zeventig een antropologisch onderzoek in een volkswijk deed, verzochten twee informanten dat het zo jammer was dat wij Hollanders niet gebleven waren, want dan was het land niet zo arm geworden... Op een steenworp afstand van ons huis hing in de kloosterkerk van Onze Lieve

NEDERLANDERS IN BRAZILIË

Het kustgebied van Nederlands Brazilië van Rio Formoso tot Cabo Roia. Getekende zeekaart op perkament door Geleijns van Stapel (1632). Foto UBL.

Vrouwe van de Rots een groot schilderij, waarop de rovende Hollanders vluchtten voor de wonderlijke kracht van Haar beeld. En een lokale heldin had haar faam verworven door vanuit een venster over de hoofden van de piraat Piet Heijn en zijn bende een pot kokende olie vermengd met ezelsurine te gooien, waarna zij een smadelijke aftocht bliezen... Maar ook in kinderboeken wordt nog over de truc van de vliegende koe van Graaf Johan Maurits verteld, een thema dat ook terugkomt in één van de liedteksten van een beroemde musical uit het begin van de jaren zeventig van de hand van de bekende zanger-componist Chico Buarque de Holanda. In *Calabar, of de Lof van het Verraad* verwerkte hij aan de hand van de Hollandse aanwezigheid kritiek op het militaire regime. Op school wordt de strijd tegen de Hollanders geleerd. Algemeen wordt het verzet tegen de bezetters en de uiteindelijke overwinning in 1654 gezien als het begin van de nationale identiteit, het besef geen Portugese kolonist te zijn, maar een Braziliaan. Aan de andere kant is er, zoals in de woorden van de door mij geïnterviewde wijkbewoners hierboven vermeld, ook een algemeen gevoel dat met het vertrek van de Protestantse ketters, van de slechts op winst beluste kooplieden toch iets verloren is gegaan. Deze nostalgie richt zich dan vooral op de figuur van Johan Maurits, die van 1637 tot 1644 goeverneur was. Zijn persoon wordt alom bewonderd, mede doordat hij ook degene was die dankzij schilders als Frans Post en Albert Eckhout, onderzoekers als Markgraf en Piso, zo'n ongelooflijk rijke productie aan schilderijen, tekeningen, kaarten en studies over Brazilië aan de wereld beschikbaar stelde. Deze artistieke en wetenschappelijke productie vormt nu een onderdeel van de iconografie van de Braziliaanse identiteit.

Maar natuurlijk trekt Nederlands Brazilië ook de aandacht van Braziliaanse historici. Brazilië was in 1822 onafhankelijk geworden. Anders dan elders in Latijns Amerika gebeurde dit vrijwel zonder bloedvergieten en ontstond geen republiek, maar een keizerrijk met de Portugese kroonprins als keizer. In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw bestond vooral belangstelling voor de militaire en politieke geschiedenis: het constante verzet van de lokale bevolking tegen de indringers, de veldslagen van Guararapes, vlak bij Recife, vooral die van 1648, waarbij de Hollanders volledig in de pan werden gehakt; de glorieuze restauratie van het Portugees gezag in 1654. Het waren ideale beelden voor het schragen van de nationale identiteit van de jonge natie: heldendom en overwinning op een machtige natie, vooral bewerkstelligd door de in het land zelf geboren en getogen bevolking. Maar juist vanaf het midden van de negentiende eeuw was het nationale zelfbeeld op zijn zachtst gezegd tweeslachtig. De onafhankelijkheid bracht niet de voorspoed en het internationale prestige dat ervan verwacht werd. De Verenigde Staten, een andere grote volksplanting in de Nieuwe We-

reld, vond aansluiting bij het machtige Noordwest Europa. Ondanks de rijkdommen die de koffie bracht voor de elites van vooral Rio de Janeiro en São Paulo, bleef het land achter. Waar de grote noorderbuur in een weliswaar ongekend bittere burgeroorlog een eind aan de slavernij had gemaakt, leek Brazilië zich daarvan niet te kunnen ontdoen. En met name door het machtige Engeland werd het land diplomatiek en soms ook militair eraan herinnerd een verwerpelijk systeem te bestendigen. Aan de ene kant trof dit natuurlijk de nationale trots, maar tegelijk vormden ook Europese ‘theorieën’ over negatieve invloed van het tropische klimaat en raciale ongelijkheid een hardnekkige voedingsbodem voor een negatief zelfbeeld. Naast een beweging voor de afschaffing van de slavernij, kwam vooral een Republikeinse beweging op gang. Met de uitroeping van het Keizerrijk in 1822 onder de kroonprins van Portugal was in feite niet een breuk tot stand gekomen met de oude kolonisator Portugal; dat arme, achterlijke stukje Europa had als het ware door zijn kolonisatie van Brazilië een weeffout veroorzaakt en het Keizershuis was daar als het ware het levende bewijs van. Met name in Recife, eens de hoofdstad van Nieuw Holland, kwam zo een groep intellectuelen op, die weer belangstelling kregen voor wat de Nederlanders verricht hadden. Naast de republikeinse gedachte speelde daarbij ook sterk mee, dat het noordoosten, waarvan Recife zich het economische en sociaal-culturele centrum beschouwde, gemarginaliseerd was door het koffierijke Zuidoosten. Anti-monarchistische en anti-Portugese sentimenten mengden zich zo met een lokaal nativisme: de grondslag was gelegd voor de idee, die ik meer dan een eeuw later in de hierboven genoemde volkswijk tegenkwam: ‘waren jullie maar hier gebleven’. In feite was 1654 een regelrechte ramp geweest, zoals één van de leiders schreef: wat er toen gebeurde, was slechts te vergelijken met de verdrijving van de Moren uit Spanje. ‘Van de twee kolonisatoren bleven wij met de slechtste zitten’. Er kwam aandacht voor de tolerantie van Johan Maurits, voor de wetenschappelijke en artistieke bloei. Maar de bronnen waren natuurlijk een probleem voor de studie van de Hollandse tijd. En zo kon het gebeuren dat in de jaren tachtig van de negentiende eeuw één van deze intellectuelen in Nederland een enorm aantal documenten uit het Rijksarchief liet overschrijven en de copieën meenam naar Recife. Het grote probleem was echter dat niemand Nederlands kon lezen. Meer dan zestig jaar bleef het archief onaangetast, overgeleverd aan de invloeden van het klimaat en de altijd actieve boekenwormen. Inmiddels was de slavernij in 1888 afgeschaft en werd een jaar later de republiek uitgeroepen.

Rond 1930 leidde één van Brazilië’s grootste intellectuelen, de Pernambucaan Gilberto Freyre, een cultureel en wetenschappelijk tegenoffensief tegen de overheersende positie op nationaal niveau van de intelligentsia van Rio de

Janeiro en São Paulo. Met hun universalistische pretenties waren de laatsten in feite een weerspiegeling van de welhaast imperialistische macht van het Zuidoosten. Hij stelde daartegenover het 'regionalisme', waarin de bijzondere positie van het noordoosten in het algemeen en Pernambuco in het bijzonder belicht werd. Hijzelf, opgeleid bij de beroemde Amerikaanse antropoloog Franz Boas, richtte zich vooral op de sociaal-culturele geschiedenis. In zijn meesterwerk *Casa Grande & Senzala* ('Het Herenhuis en het Slavenverblijf'; 1933) analyseerde hij het sociale systeem van de suikerplantage. In een tweede boek *Sobrados e Mucambos* (1936) richtte hij zich meer op de stad Recife met zijn 'Burgerhuizen en Hutten' als symbolen voor het urbane web van sociale relaties. Ook hij werd natuurlijk steeds met de 'Nederlandse aanwezigheid' geconfronteerd. Zijn neefje José Antônio Gonsalves de Mello, geboren in 1916, hielp hem bij het onderzoek. Die had vanuit zichzelf een sterke belangstelling voor regionaal geschiedkundig onderzoek en, mede door Freyre gestimuleerd, besloot hij Nederlands te leren om zo het verwaarloosde archief te kunnen openleggen. Uit deze voor Brazilië ongekende inzet is het in 1947 gepubliceerde *Tempo dos Flamengos*, dat nu in vertaling voorligt, ontstaan. Meteen bij publicatie werd het boek als een klassieker van de Braziliaanse geschiedschrijving beschouwd. Vernieuwend was daarbij het nu voor ons misschien wat overdadige omgaan met de bronnen, maar vooral de nadruk op de sociale geschiedenis. Het is een gedetailleerde reconstructie van het dagelijkse leven in de stad Recife, van de suikereconomie, en van de omgang van de Nederlanders met Afrikaanse slaven, met de inheemse bevolking, met katholieken en joden. Hierin zien we de grote invloed van Gilberto Freyre, maar tegelijk is het natuurlijk ook een ontwikkeling die de algemene geschiedschrijving volgde. Gonsalves de Mello is een historicus in hart en nieren, voor Brazilië de grondlegger van de moderne bronnenanalyse en paleografie.

Het boek zelf wordt, zoals ik hiervoor al zei, in Brazilië als een klassieker beschouwd. Dat wil niet zeggen dat het constant in de algemene belangstelling staat: een tweede en derde druk kwamen pas in 1978 en 1987. Dit is in Brazilië overigens niet ongewoon voor boeken met de faam van klassieker. Hoewel wat schetsmatig kan je zeggen dat tot de jaren zeventig de intellectuele elite vrij klein was, en dat toen pas de groei van het academisch onderwijs enorm toenam en er echte wetenschappelijke gremia ontstonden. Ondertussen is het boek zelf een onderdeel van de 'mythologie' van de Hollandse aanwezigheid geworden, waarvan de neerslag te vinden is in bijvoorbeeld schoolboekjes. Kortom, Gonsalves de Mello's werk maakt deel uit van het nationale geheugen, en mede via zijn inspanning spelen wij Nederlanders daarin een niet onbelangrijke rol.

Alleen al om die reden is een vertaling van dit boek belangrijk. Want onze rol in de Braziliaanse nationale beeldvorming is uniek. Voor Indonesië zitten we nog te dicht op de dekolonisatie zelf, voor de Verenigde Staten zijn we slechts een voetnoot in de geschiedenis, en dan gaat het eigenlijk vooral om Manhattan; en voor Zuid-Afrika hebben we meer te maken met een volksplanting die in de Boeren het Nederlandse element als enige wist te bestendigen. Maar ook om andere redenen is een vertaling belangrijk. Het boek geeft ons een onverwachte invalshoek over hoe wij in een al bestaande volksplanting probeerden te opereren, hoe onze kennis van steden- en fortbouw toegepast werd, om maar een paar voorbeelden te noemen. Kortom, het is ook een onderdeel van onze geschiedenis, ten onrechte steeds weggezaakt in de vergetelheid. Natuurlijk is het een boek van 1947; natuurlijk had Gonsalves de Mello niet alle bronnen ter beschikking, en ook valt er wel wat af te dingen op de compositie. Maar dat neemt niet weg dat er fascinerende kijkjes op het dagelijkse leven in Nieuw Holland en met name Recife worden gegeven, en ook kan het boek de zo noodzakelijke stimulans geven om in ons eigen land eindelijk eens de archieven voor breed wetenschappelijk onderzoek te gebruiken. Ook kan de publicatie hopelijk bevorderen dat meer recent werk, zoals dat van de eminente historicus Evaldo Cabral de Mello, in onze taal beschikbaar komt. In ieder geval komt het archeologisch onderzoek naar met name de militaire verdedigingswerken, zoals de bestudering en restauratie van Fort Oranje op het eiland Itamaracá, op gang. Dus lijkt de tijd rijp voor meer belangstelling voor dat stukje van onze vaderlandse expansiegeschiedenis. Met in 2004 de herdenking van de 400-ste geboortedag van Johan Maurits in het vooruitzicht en het feit dat 350 jaar geleden ons avontuur in Brazilië afliep, is de publicatie van *Nederlanders in Brazilië* hopelijk de stimulans om deze wat vergeten episode meer aandacht te geven.

Geert A. Banck
Hoogleraar Antropologie van Brazilië
Universiteit Utrecht